

М. Михайлюк (Київ)

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПІДТРИМКА ЗАХОДІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ З ВЕРБУВАННЯ РОБІТНИКІВ ДО РЕЙХУ

Агітаційно-пропагандистська кампанія з вербування робітників до Рейху донині залишається малодослідженою в українській історіографії, оскільки ця тема донедавна перебувала на периферії наукового пошуку. Тому цілком логічним виглядає висвітлення цілого комплексу питань, пов'язаних з трудовою мобілізацією населення до економіки нацистської Німеччини. Інформаційно-психологічний вплив гітлерівського режиму на мешканців окупованої території займав одне з головних місць у системі вербування. Проте окреслена проблема поки що не має усталеної й перевіреної часом методології наукового дослідження. Лише в окремих публікаціях¹, дисертаційних проектах² та монографії А. Кравченка і С. Батурина³ це питання знайшло певне відображення, передусім у формі постановки проблеми. Отже, актуальність теми, її наукова значущість й відсутність значних джерелознавчих розробок обумовили доцільність проведення даного дослідження.

Для вербування робітників до Рейху окупаційна влада рейхскомісаріату «Україна» і військової зони використовувала всі наявні засоби: періодичну пресу, листівки, брошури, плакати, радіо й кіномережу, усну агітацію тощо. Головна мета розгорнутої пропагандистської кампанії полягала у залученні якнайбільшої кількості людей на роботи до Рейху, оскільки там відчувався катастрофічний для розвитку ринкової економіки брак вільних рук.

З весни 1942 р. пропагандистська підтримка трудової мобілізації робітників стає однією з головних тем на сторінках усіх окупаційних видань. Проведення цієї кампанії контролювали референти преси рейхскомісаріату «Україна» й відділ пропаганди вермахту в зоні військової адміністрації. Пропагандисти останнього розробили роз'яснювальні матеріали спеціально для опублікування у періодичній пресі. Вербувальним інстанціям було виділено місце під оголошення⁴.

Агітаційно-пропагандистські матеріали цього тематичного напрямку газети рейхскомісаріату «Україна» передруковували з «Української кореспонденції» (УК)*, бюлетенів референтів преси при генеральних комісаріатах «Українська пресова служба» (УПС), німецьких видань, зокрема «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк-Київ). Окупаційні видання військової зони використовували інформацію бюлетенів відділу пропаганди вермахту «Politischer Schnelldienst» («Служба політичної преси») і «Wirtschaft Nachrichten für die Presse» («Господарські відомості для преси»), редактовані Германом Бреннером.

В періодичній пресі основними методами вербування стали заклики місцевої влади (у вигляді оголошень до читачів) приєднуватися до лав виїжджаючих за кордон, адже праця в Третьому рейху вважалася винагородою за визволення України від «жидо-більшовицького гніту»; інтерв'ю у тих, хто зголосився виїхати на роботу добровільно, репортажі власних кореспондентів, фотомонтажі на кшталт «Як гарно працюється нашим землякам в Німеччині»

* «Українська кореспонденція» — щоденний інформаційно-пропагандистський бюлетень, який видавала філія «Німецького інформаційного агентства» (ДНБ) у Рівному для редакцій періодичних видань рейхскомісаріату «Україна».

тощо, а головне — розміщення листів остарбайтерів, адресовані рідним й близьким. Останній метод набув широкої популярності, тому саме йому приділено найбільше уваги. Так, журналіст УК Фріц Шірге помістив ряд статей на тему «Українці працюють у Німеччині», де переконував редакторів місцевих часописів у тому, що українські робітники мають здорові обличчя, отримують ті самі харчові паї, що й німецькі найманці. Керівник табору дбає про те, щоб люди могли купити тютюн, напої й предмети щоденного вжитку⁵.

26 травня 1942 р. редакція УК повідомила, що до неї нібито надійшли листи від Х. Довгалока і М. Якимчука (мешканців Заславського району), дівчат Марусі й Олени, киянина Крупського, які писали до своїх рідних. Х. Довгалоук повідомляв дружині, що роботи багато, але харчування п'ятиразове. Молода дівчина Маруся описала працю на Мюнхенській цигарковій фабриці, акцентуючи увагу на чотириразовому харчуванні. Киянин Крупський писав батькові, що потрапив до бауера, робота була не важкою, зранку пили каву з хлібом і маслом.

У своїх листах остарбайтери забагато уваги приділяли харчуванню, і редакція УК вирішила це пояснити. На думку редколегії, головна причина полягала в тому, що внаслідок «єврейсько-більшовицьких експериментів» населення України було вимушене довгий час голодувати. «Хто пережив роки страшного голоду, особливо 1932–1933 рр., хто ціле своє життя перебував на голодному пайку, ніколи не наїдався досита, той завжди говоритиме про їжу, як про найважливішу справу», — переконували вони⁶.

Чи дійсно редакція «Української кореспонденції» отримувала листи остарбайтерів про чудове життя у Німеччині — точно не відомо, оскільки офіційно поштовий зв'язок з рідними було дозволено лише з липня 1942 р. Водночас на нараді представників відділів політики й соціального забезпечення головного управління Східного міністерства від 10 березня 1942 р. обговорювалося питання надання можливості східним робітникам писати листи додому, але з поміткою «про задовільні умови праці». Особливо «вдалі» листи після проходження цензури могли подаватися на оприлюднення в українську пресу. Проти такої фальсифікації виступив Кінкелін, оскільки вважав, що обіцянки цивільної адміністрації про чудові умови праці остарбайтерів не відповідають дійсності й в найближчий час негативно позначатимуться на ставленні населення до влади, тому радив взагалі прибрати їх з усіх форм нацистської пропаганди⁷.

Крім того, підготовкою й розсилкою листів остарбайтерів займалися співробітники «Вінети»*. Інше питання — чи була поінформована редакція УК про сплановану в Міністерстві пропаганди акцію з фальсифікації кореспонденції? Якщо так, то УК свідомо проводила інформаційно-пропагандистську кампанію з дезінформації. Редакція УК прийняла нав'язані Берліном правила гри і постачала заздалегідь неправдиву інформацію своїм колегам, яка потрапляла на шпальти окупаційних видань. У цьому випадку вся відповідальність покладалася на головних редакторів місцевих часописів. Однак, як свідчать публікації періодичної преси, вони не переймалися цим питанням.

Редакція УК уважно стежила за тим, як місцева преса реагувала на пропонувані листи і майже в кожному номері аналізувала публікації окупаційних видань. Моніторинг газет «Нове життя» (Козятин), «Нове українське слово» (Київ), «Дзвін» (Кривий Ріг) і «Дніпрова хвиля» (Кременчук) довів, що вказані часописи постійно вміщували матеріал, на кшталт «Праця в Німеччині — національна справа» і використовували для агітації листи остарбайтерів.

*«Вінета» (Vineta, Propagandadienst Ostraum e.V.). — структурний підрозділ східного відділу Міністерства народної освіти і пропаганди рейху, працівники якого готували агітаційно-пропагандистські матеріали для східних окупованих територій, зокрема України.

Серед них був й лист киянки Ольги Суворової на ім'я В. Магунії, опублікований у київській газеті «Нове українське слово». В своєму листі вона щиро дякувала комісару генерального округу «Київ» за можливість виїхати на роботу до Німеччини. *«Даремно брав мене страх, навіяний більшовицькою агітацією, про суворе ставлення німців до чужинців взагалі, і до советських людей зокрема. — писала Суворова. — Нас зустріли тут тепло, як своїх... З великим задоволенням поспішаю вранці на працю, почуваю себе як на своїй Батьківщині. ...Тепер тільки відпочиваю від советських злиднів та гніту «жидо-більшовицької влади», тепер тільки почуваю себе вільною людиною. За все це сердечно вдячна німецькому урядові й зокрема Вам, пане генералкомісарє! Чесною працею віддячу за все своїм визволителям!»*⁸. Цей лист — пропагандистська фальшивка, оскільки у ньому замовчувалися важкі умови праці в сільському господарстві Німеччини, через які авторці довелося шукати більш просту роботу, а головне — він був написаний під тиском керівництва відділу радіомовлення «Вінети», де О. Суворова працювала перекладачем.

Питання про ефективність пропагандистського впливу листів остарбайтерів залишається відкритим, оскільки вирахувати співвідношення тих, хто виїхав під впливом саме такого методу пропаганди неможливо внаслідок недостатньої джерельної бази. Можна лише припустити, що деякий вплив листи все ж мали, особливо протягом весни-літа 1942 р., адже один зі співробітників Дніпропетровського комісаріату у звіті зазначав, що вербування робітників до Рейху пішло краще після того, як прийшли перші листи з Німеччини, в яких описується непогане життя східних робітників⁹. Комісар Кривого Рогу Душен теж доповідав, що мобілізація робочої сили до Рейху спочатку сприймалася скептично, але після того, як надійшло багато листів про задовільні умови життя й праці, населення почало більше довіряти цій акції¹⁰.

Спостереження представників цивільної адміністрації повністю підтверджує таємний звіт оперативного відділу штабу командувача вермахту за травень 1942 р. У ньому зазначалось, що «останнім часом ставлення населення до вивезення робочої сили до Німеччини покращилося завдяки листам українців про непогане ставлення до них, і це позитивно вплинуло на настрої населення. Було б дуже важливо в подальшому посилити ведення пропаганди в цій області...»¹¹. Командувач військами групи армій «Південь» 15 липня доповідав, що листи рідних з Німеччини після їх опублікування пресою подіяли на населення переконливо. Від деяких бірж праці знову почали надходити повідомлення про бажання громадян їхати до Рейху¹².

У Дніпропетровській газеті наводилися причини, з яких слюсар М. Волошко зголосився їхати до Рейху. *«Більшовики зруйнували мій завод. Весь час не мав роботи. ...З радістю довідався про те, що Німеччина надає нам роботу. Дуже охоче поїду і робитиму так, щоб віддячити німецькому народові за його турботу, за його допомогу нашим людям...»*, — наголошував він¹³. Віра Бережна, яка під час окупації працювала на біржі праці м. Чистяково так пояснювала ситуацію, що склалася довкола цього питання: *«Під час окупації чистяковського району було створено такі умови, що майже кожного чекала голодна смерть. І населення було здатне на все — куди завгодно їхати, тільки б врятувати своє життя»*¹⁴.

Отже, соціально-економічний фактор (невлаштованість у житті, невпевненість у завтрашньому дні, низька зарплата або взагалі безробіття тощо) штовхали молодь до виїзду за кордон. Серед основного контингенту переважали сироти і напівсироти, позбавлені батьківської опіки й піклування. Проте добровільний виїзд не набув масового характеру. Адже зі спогадів Гани Стрельцової та Григорія Полковникова відомо, що вербування робітників з їх населених пунктів розпочалося навесні-влітку 1942 р. добровільно, потім добровільно-

примусово. Восени мобілізація трудових резервів відбувалася примусово (за повістками)¹⁵. Більше того, за статистичними даними відомства Ф. Заукеля станом на березень 1944 р. з понад 5 млн. іноземних робітників (як військовополонених, так і цивільних) лише 200 тис. прибуло до Рейху добровільно¹⁶. Через півроку ця цифра зросла до 7,9 млн. громадян¹⁷. Проте яка саме кількість осіб добровільно виїхала з України на роботи до Західної Європи донині залишається невідомою, тому зберігається потреба у подальшому науковому дослідженні.

Кореспонденцію оstarбайтерів, яка надходила в Україну, перевіряла цензура. Непотрібна інформація затушовувалася чорним чорнилом. Листи українців про незадовільні умови праці майже не доходили до адресата, хоча вони були. Так, киянка Ніна Чернобокова після війни згадувала, що працювала на німецького селянина по 12–14 годин на добу, а згодом на фабриці. Годували — 200 г хліба і 2 літри супу в день. Її спогади доповнюють Валентина Ключенко і Тетяна Захарова, які свої сили віддали на фабриках Німеччини. Зокрема, Валентина розповідала, що жінки працювали по 12 годин, а щоденний раціон складався з 250 г хліба і супчику — одна вода¹⁸.

Звичайно, нацисти не могли дозволити писати про дійсний стан справ, тому пропускалися лише кореспонденція, в якій не було виявлено антинімецьких настроїв, на зразок листівки Валентини Батуриної з Луганщини. Молода дівчина повідомляла рідним про те, що була задоволена умовами життя й праці в Німеччині, оскільки господарі приватної садиби добре піклувалися про неї. Однак не всім оstarбайтерам повезло з господарями. Частим явищем стали побої робітників, домагання до молодих дівчат з боку власників маєтку. Жорстоке поводження з ними описувалося в закодованій формі¹⁹.

На місцях додаткову цензуру пошти проводили генерал- і гебітскомісаріати, а потім передавали їх в органи місцевого управління — міські (сільські) управи. Тому лише «вибрані» листи могли потрапити до редакцій місцевих часописів. Навесні 1943 р. ситуація з перевірки кореспонденції суттєво ускладнилася, оскільки начальник берлінського відділу цензури Торнау 18 червня 1943 р. зазначав, що за два весняних місяці (квітень–травень) через цензуру щоденно проходило до 110 тис. листів українською мовою. Було перевірено 30%–35%, з них 2/3 листів з України і 1/3 — із Німеччини. Із загальної кількості прочитаної пошти 95% містили неприємні для Рейху дані. З України писали про важку роботу, жорстоке поводження окупаційної влади з населенням, нелюдські методи вербування до Німеччини (насильницькі аборти у жінок, спалення домівок, конфіскація продуктів і майна, побиття громадян тощо). Повідомлялося про контрзаходи у вигляді втечі до партизанів, підкупу чиновників місцевої адміністрації, шлюби між підлітками, самокаліцтво і навмисне збудження хвороб.

Листи з Німеччини рясніли неприємними відгуками про важку і брудну роботу, довгий робочий день. Оstarбайтери жалілись на шкідливі умови примусової праці, зокрема на хімічних заводах; невеликі суми грошей, які отримували на руки; численні нещасні випадки, відсутність медичної допомоги, погане харчування, «чорну» торгівлю у таборах, перебування у холодних й темних бараках, неможливість прати білизну та постійні бомбардування німецьких міст. У листах згадувалася пропажа посилок з продуктами, одягом та грошми. Тому східні робітники радили рідним не посилати одяг і харчі, оскільки вони часто не доходили до адресата. Також жалілись на погане поводження охоронців, на обмеження пересування поза межами табору, заборону користуватися трамваями, а головне — на примусове носіння знаку «OST». Більшість позитивних відгуків були у тих, хто працював на приватних власників²⁰.

Родичі оstarбайтерів, знаючи про важку долю своїх рідних в Рейху, намагалися підтримати їх фінансово й матеріально. Восени 1942 р. часописи «Голос Волині» (№ 88), «Васильківські вісті» (№ 70), «Дніпропетровська газета» (№ 229) навіть закликали близьких обов'язково відправити їм теплий одяг, якого бракувало. Водночас 5 листопада 1942 р. газети Дніпропетровська й Василькова помістили застереження «Не посилайте грошей у листах» (передрук з УК), оскільки це було заборонено спеціальною постановою Е. Коха. Попри все, у вересні 1943 р. газета «Українська думка» друкує пропагандистську фальшивку батька однієї робітниці під назвою «Моїй донці добре»²¹.

Позитивною новиною для східних робітників стало зняття колючого дроту навколо таборів. Міністерство пропаганди дозволило невибагливий відпочинок, проведення свят і релігійну діяльність. Відвідувати кінотеатр можна було після заповнення залу німецькими робітниками. Дозволялося надсилати додому 2 поштові листівки на місяць. Обмежене листування оstarбайтерів та неможливість надання відпусток пояснювалися транспортними труднощами, заходами державної безпеки, низькою якістю роботи цензурних відомств, оскільки поштамт Берліна здійснював лише вибірккову перевірку кореспонденції²².

Листи оstarбайтерів були не єдиним засобом вербування робітників. Поширеною формою стали заклики їхати до Німеччини. Газета «Вінницькі вісті» 24 травня 1942 р. опублікувала відозву наступного змісту: *«Українці! Тисячі наших товаришів уже працюють у Німеччині! Вони вдячні за те, що можуть пізнати гарну Німеччину. Таку нагоду маєте Ви всі. Зголошуйтесь негайно у своїх районних шефів або у своїх урядах праці»*. У дніпропетровській пресі з'являється стаття, автор якої виділяв кілька позитивних моментів, заради яких варто було їхати до Рейху: набуті навички могли знадобитися після повернення додому; праця в Німеччині давала можливість зробити грошові заощадження, отримувати пільги вдома; знайомство з німецьким способом життя прищеплювало східним робітникам навички європейської поведінки²³. У криворізькій газеті «Дзвін» подавалися слова напуття матері до виїжджаючої доньки Галини, яка зобов'язувалася своєю відданою працею виправдати довіру німців й довести, що в Україні є сім'ї, які добре виховують своїх дітей²⁴.

У 1943 р. відправка цивільного населення відбувалася з великими труднощами через наближення фронту, адже трудові резерви залучалися на будівництво оборонних рубежів²⁵. Проте початок звільнення території радянськими військами кардинально не вплинув на агітаційно-пропагандистську кампанію окупаційних видань, яка продовжувала займати передові позиції. Зокрема, херсонський часопис «Голос Дніпра», що спеціалізувався на демонстрації фотомонтажів із життя українських робітників, упродовж 1943 р. помістив фотопідбірки на кшталт «Українці на праці у Німеччині», «Робітники зі Сходу на сільськогосподарських роботах у Рейху» (праця на винограднику й обід на свіжому повітрі). Анонімний автор у статті «Як живе український робітник у Рейху» (від 10 серпня 1943 р.) намагався розвінчати відомості про нелюдські умови праці оstarбайтерів, які поширювала більшовицька контрпропаганда. Читачів продовжували запевняти в тому, що східні робітники мешкають у нормальних гігієнічних умовах (чистоті й порядку). Їх розміщення у таборах відбувалося за національною ознакою. Зношений одяг і взуття замінювалися. Кожен іноземець мав право на медичну допомогу, розваги й відпочинок. Для цього влаштовувалися вистави й спортивні вправи. Оstarбайтери мали змогу читати пресу, ходити до церкви. Відпустки на Батьківщину нараховувалися після року праці. Отже, чергова стаття закликала українців переконатися на власному досвіді в перевагах роботи у Німеччині.

В агітаційно-пропагандистську кампанію було залучено й радіомовлення. У телеграмі Міністерства пропаганди у відділ преси й пропаганди рейхскомі-

саріату «Україна» від 7 травня 1943 р. повідомлялося, що кожен тиждень східними радіостанціями транслюються передачі для родичів оstarбайтерів, під час яких зачитувалися листи та передавалися привітання. Інколи по радіо виступали члени делегацій, що відвідали який-небудь табір східних робітників. Співробітникам відділу пропаганди наказувалося звернути особливу увагу на ці радіопередачі, піклуватися про їх прослуховування та переведення на провідникове радіо з метою доведення інформації до населення. Також рекомендувалося повідомити людей про їх трансляцію через місцеву пресу й обов'язково відзвітувати про ефект прослуховування²⁶. Зміст телеграми дає можливість припустити, що співробітники відділу преси й пропаганди рейхс-комісаріату особливо не переймалися прослуховуванням радіопередач, призначених для місцевого населення. Однак їх доведення до аудиторії забезпечувалося, хоча і з запізненням, про що свідчать оголошення у пресі за 1943 р. Зокрема, миколаївський часопис «Українська думка» 12 червня і херсонська газета «Голос Дніпра» 18 липня повідомили читачів, що місцевий радіовузол кожної неділі для родичів працюючих у Німеччині оstarбайтерів буде транслювати від них привітання, читати листи українською мовою з 10.15 до 10.30 і російською — з 17.15. до 17.30 години.

З метою популяризації життя й побуту оstarбайтерів використовувався кінематограф. На замовлення окупаційної влади були підготовлені короткометражні картини «Ми творимо в Німеччині», «Дорога до Рейху» і «Лист на Батьківщину»²⁷. Пропагандистські стрічки справляли на людей деякий вплив, адже у звіті адміністративного відділу при командуючому 1-ю танковою армією від 31 липня 1943 р. зазначалося, що населення цікавиться документальними фільмами про оstarбайтерів. З огляду на це, в одному з районних кінотеатрів відділ пропаганди вермахту разом з господарською інстанцією «Зюд», під керівництвом воєнної адміністрації «Вінклер» організували відкритий показ двох кінофільмів: «Власними очима» і «Розмова східної робітниці з українками й росіянками». Аудиторія задавала організаторам кінопоказу багато питань про долю рідних в Німеччині²⁸.

У Дніпропетровську, щоб показати народу, як добре живеться українським робітникам у Рейху, комісар міста наказав видати плакат з листом і фотографією жінки, яка приїхала додому народжувати дитину. У листі жінка писала про тамтешнє райське життя й висловила бажання повернутися в Німеччину після пологів. Для трудової мобілізації використовувалися плакати: «Я їду до Німеччини», «Робітник і граната», «Робітник і молот». Родині кожного завербованого обіцяли подарунки, грошову компенсацію або дійну корову²⁹. Ще один кольоровий плакат закликав домогосподарок їхати до Рейху, як це зробила українська дівчина Галина, яка з радістю писала додому про чудові умови життя у тамтешній родині³⁰. Автором встановлено, що плакат «Галина» було виготовлено на основі фрагменту з пропагандистського кінофільму під умовною назвою «Життя оstarбайтерів», який нині зберігається у ЦДКФФА України імені Г. Пшеничного.

Попри налагоджену поставку агітаційно-пропагандистських матеріалів з Берліну, органи місцевої влади сприяли виготовленню плакатної продукції на місцях. Так, художник відділу пропаганди київської міської управи М. Борисенко намалював плакат про радісний настрій молоді, яка виїздить до Німеччини³¹. З метою завербувати якнайбільше людей відділом пропаганди вермахту була проведена пропагандистська акція по забезпеченню позитивного настрою у виїжджаючих до Німеччини, завдяки яскравому прикрашанню потягів і вокзалів, розповсюдженню прапорців зі свастикою³². Водночас зі спогадів М. Коробенка відомо, що, наприклад, молодь с. Бурти Кагарлицького району Київської області на плакатну пропаганду уваги не звертала, а навпаки —

намагалася уникнути відправки. «Ховалися по лісах, у скиртах соломи, тікали в інші села, де їх ніхто не знав. Деякі батьки викупували своїх дітей у поліцаїв за горілку...», — згадує колишній оstarбайтер³³.

Для кращої мобілізації робочої сили окупаційною владою було проведено виставку газетних вирізок і фотографій на тему «Як живеться українським робітникам у Німеччині». У звіті відділу пропаганди вермахту зазначалось, що вона викликала зацікавлення³⁴. Подібна пересувна виставка у червні 1943 р. готувалася у Звенигородці³⁵. Восени 1942 р. в Юзівці (Сталіно) і Харкові було організовано дві виставки «Країна Німеччина» й «Праця в Німеччині»³⁶. У жовтні 1943 р. такий захід пройшов у Миколаєві. На тематичній виставці були представлені малюнки і фотокартки українців, які побували в Рейху³⁷.

Для більш ефективнішого вербування робітників на німецькі підприємства, у Берліні було підготовлено фотовиставку «Заводська профспілка — основа успіху». Вона знайомила українських робітників з німецьким виробництвом, на якому нібито не існувало експлуатації, недовіри та шпигунства на відміну від радянських підприємств. *«Тут панує дух справжньої дружби, кожен знає, що може покластися на іншого. Довіра — це почуття відповідальності та обов'язку»*, — наголошувалось у тексті. Організатори іншої фотовиставки з гаслом «Все, що робиш, роби старанно!» намагалися покращити трудову дисципліну на підприємствах України на прикладі роботи німецьких громадян, з огляду на те, що населення масово відмовлялося працювати на окупаційний режим, який помітно й швидко здавав свої позиції. Німецька агітація шляхом запитань і відповідей зводилася до наступної форми: *«Чому Німеччина сьогодні володіє найкращою зброєю у світі? Чому її промислові винаходи перевершують усі країни? Відповідь: Німецька робота — це завжди ретельна робота! Кожен робітник розуміє, що все залежить від його особистої наполегливості»*³⁸.

Поширеним методом вербування робітників стало залучення самих оstarбайтерів, які їхали у відпустку на Батьківщину, до виступів на зібраннях з розповідями про задовільні умови їх життя й праці за кордоном. Так, на зібранні в приміщенні Дніпропетровського театру українські робітниці розповідали про роботу у Дрездені, Берліні й Нюрнберзі³⁹. Гебітскомісар Таращі відправку у відпустку до Німеччини кількох фольксдойче і українських агрономів навесні 1943 р. пояснював тим, що вони зможуть принести бажані повідомлення про Велику Німеччину, тому вважав цей метод пропаганди найбільш плідним⁴⁰.

З України планувалося вивезти щонайменше 1 млн. громадян⁴¹. Проти цього категорично виступив керівник сільського господарства рейхскомісаріату Кернер, який ще на початку квітня 1942 р. в донесенні у господарський штаб «Ост» доповідав, що вивіз такої кількості людей завдасть неймовірних втрат у сільському господарстві. Кернер підрахував, що на 100 тис. вивезеного населення втрати становитимуть 400 тис. тонн зерна, тому настійно рекомендував вивозити робітників промислових підприємств, особливо прифронтових районів Харкова й Луганська, і не чіпати сільське населення⁴². Однак застереження Кернера були проігноровані, адже нацисти, розпочавши з агітації добровольців, згодом перейшли до примусової мобілізації всього працездатного населення. Під кінець свого панування окупанти вивозили всіх підряд — від неповнолітніх до людей похилого віку. Загалом з України було вивезено 2,4 млн. громадян.

Таким чином, німецька агітаційно-пропагандистська кампанія з вербування робітників до економіки Третього рейху, з одного боку, була продуманою, цілеспрямованою, масштабною і досить переконливою акцією. Окупаційна влада використовувала всі наявні методи й засоби інформаційно-психологічного впливу на громадян України. З іншого боку, ефективність пропаганди

повністю залежала від ступеня довіри до нового режиму, правдивості пропонування гасел, а також соціально-економічних і політико-ідеологічних заходів окупантів. Проте пропагандистські кліше, застосовані для виконання плану поставок робочої сили, часто суперечили жахливим умовам перебування оstarбайтерів у Рейху. Численні облави й транспортування у товарних вагонах додали масла у вогонь і призвели до масового уникнення виїзду за кордон. З часом населення повністю розчарувалося в діях нової влади й перестало довіряти нацистським обіцянкам кращого життя.

- ¹ Андрющенко О. Окупаційна преса Дніпропетровщини (1941–1943 рр.): маніпулювання свідомістю аудиторії // Вісник. Зб. наук. статей Київського міжнародного університету. Журналістика. Медіалінгвістика. Кіномистецтво. — Вип. 3. — К., 2004. — С. 157–165; Кравченко А. Агітаційна політика рейху щодо вербування українських робітників на роботи до Німеччини на початку Великої Вітчизняної війни // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. — Вип. 3. — К., 2006. — С. 144–150; Титаренко Д. Спогади оstarбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. Кн. 13/14. — Донецьк, 2007. — С. 52–61.
- ² Гальчак С. Оstarбайтери з Поділля (1942–1947): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — Х., 2003. — 20 с.; Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 2005. — 16 с.; Пастушенко Т. Оstarбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2007. — 20 с.
- ³ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху (Минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. — Львів, 2005. — 268 с.
- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 175, арк. 112.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 6, спр. 41, арк. 56, 87–88.
- ⁶ Там само. — Спр. 40, арк. 99; спр. 42, арк. 25–26.
- ⁷ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 38–39.
- ⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6, спр. 69305 фп, арк. 28; Нове українське слово. — 1942. — 11 серпня
- ⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 15.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 21.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
- ¹² Там само. — Оп. 2, спр. 195, арк. 38.
- ¹³ Андрющенко О. Назв. праця. — С. 158–159.
- ¹⁴ Кравченко А. Назв. праця. — С. 148.
- ¹⁵ Бондар В., Величко О., Козлова І. Запоріжжя під владою окупантів (за спогадами й свідченнями очевидців, учасників руху Опору на території області у 1941–1943 рр.) // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 274–276, 283.
- ¹⁶ Кравченко А. Назв. праця. — С. 148.
- ¹⁷ Herbert U. (Hg.). *Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945.* — Essen, 1991. — s. 8.
- ¹⁸ Державний архів Київської області. — Ф. Р-4826, оп. 1, спр. 531, арк. 4, 9–11.
- ¹⁹ Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських «oстарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 72–73.

- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 161, арк. 8–12.
- ²¹ *Архипенко О.* Моїй донці добре // Українська думка. — 1943. — 4 вересня.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 226, арк. 7–8.
- ²³ *Добровольський Є.* Яку користь дає праця в Німеччині // Дніпропетровська газета. — 1942. — 7 листопада.
- ²⁴ *Андрющенко О.* Назв. праця. — С. 160.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 125, арк. 16.
- ²⁶ Там само. — Спр. 145, арк. 5–7.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 2, спр. 9, арк. 130.
- ²⁸ Там само. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 339, арк. 8.
- ²⁹ Там само. — Спр. 447, арк. 11–12.
- ³⁰ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. Р-69, оп. 1, спр. 313, арк. 72–72 зв.
- ³¹ ДА СБУ. — Ф. 6, спр. 66846 фп, арк. 38.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 447, арк. 1–2, 4.
- ³³ «То була неволя...». Спогади та листи оstarбайтерів / Упор. *Т. Пастушенко, М. Шевченко*. — К., 2006. — С. 392.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 447, арк. 9.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 132, арк. 90.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 480, арк. 16.
- ³⁷ Українська думка. — 1943. — 23 жовтня.
- ³⁸ ДАВО. — Ф. Р-69, оп. 1, спр. 313, арк. 42 зв., 43–43 зв.
- ³⁹ *Лапін П.* Цікава зустріч // Дніпропетровська газета. — 1942. — 27 жовтня.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 132, арк. 99.
- ⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 226, арк. 6.
- ⁴² Там само. — Оп. 1, спр. 38, арк. 27.